OLIY TA’LIM KASBIY TAYYORGARLIKNI RIVOJLANTIRISHNING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

Jonibekov Shuxrat Djanibekovich
Guliston davlat universiteti
E-mail: jonibekov-shuxrat2025@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada oliy ta’lim tashkilotlarida kasbiy tayyorgarlikni rivojlantirishning o‘ziga xos jihatlari bayon qilingan. Oliy ta’lim tashkilotlarida kasbiy tayyorgarlikni rivojlantirishga oid olib borilgan tadqiqotlar va ularning natijalari haqida mulohazalar keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘lar: oliy ta’lim, kasb, kasbiy ta’lim, kasbiy rivojlanish, kasbiy tayyorgarlik.

XX asrning o‘ziga xos xususiyati jamiyatning barcha jabhalariga kirib borgan modernizatsiya edi: shu bilan birga, mintaqaning iqtisodiy rivojlanish darajasi davlatning kadrlar siyosatiga tobora ko‘proq ta’sir ko‘rsatdi, xususan, talab qilinadigan kasblar ro‘yxati belgilandi, ish o‘rinlari soni, turli sohalardagi mutaxassislarga qo‘yiladigan talablar, shaxsning manfaatlarini ikkinchi o‘ringa surish, uning xarakteri va qobiliyatlari kabilar. Jamiyatdagi bu holatga javob shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvga asoslangan kasbga yo‘naltirish nazariyalarining paydo bo‘lishi edi.

Kasbiy rivojlanishning mohiyati V.V.Chebisheva [0], Y.A.Klimov [2], E.F.Zeer [3] asarlarida chuqur o‘rganilgan.

Kasbiy rivojlanish deganda ular shaxsning rivojlanishi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan va uning mehnat subyekti sifatida rivojlanish davriga qarab turli xil mazmun bilan to‘ldirilgan shaxsning faoliyati sifatida murakkab, uzoq davom etadigan jarayonni tushunadilar.

Y.A.Klimov kasbiy rivojlanishni “... aqliy rivojlanishning muhim ko‘rinishi sifatida, rivojlanish imkoniyatlarini faol izlash, o‘zini foydali narsalarni “bajaruvchilar” hamjamiyatining, professionallar hamjamiyatining to‘la huquqli a’zosi sifatida shakllantiradi”, – deb tushuntiradi [3]. Uning fikricha, “bu tanlov bir marta amalga oshirilmaydi, balki doimiy ravishda yuzaga keladi va ko‘proq darajada o‘smirlik va erta yoshlik davrida muhim ahamiyatga ega bo‘ladi” [3].

Olib borilgan tadqiqotlarga ko‘ra, mavjud yondashuvlarga asoslanib, biz o‘z taqdirini o‘zi belgilashni o‘quvchining kelajakdagi kasbiga shaxsiy munosabatiga asoslangan integral tushuncha sifatida ko‘rib chiqdik, uni muvaffaqiyatli amalga oshirish faqat yuqori darajadagi bilim va motivatsiya bilan amalga oshishi mumkin va inson hayotining barcha bosqichlarida shakllanadi.

Har qanday murakkab konsepsiya singari, kasbiy yo‘nalish ham komponentlar to‘plami bilan ifodalanadi, ammo hozirgi vaqtda zamonaviy psixologik va pedagogik adabiyotlarda ushbu masalani ko‘rib chiqishning yagona tendensiyasi mavjud emas.

Tadqiqotchi Y.F.Zeer nafaqat kasbiy yo‘nalish tarkibidagi asosiy komponentlarni aniqlaydi, balki ularni ierarxik tarzda taqdim etadi: motivlar, qadriyatli yo‘nalishlari, kasbiy yondashuv, ijtimoiy-professional holat [3].

Yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, kasbiy yo‘naltirish va kasbiy o‘zini o‘zi belgilash insonga o‘smirlik davridan boshlab butun faoliyati davomida hamroh bo‘ladi, shuning uchun ularning o‘zaro bog‘liqligi masalasini yuqori sinf o‘quvchisining shaxsiyati uchun o‘rganish tavsiya etiladi.

Bizning tadqiqotimizda o‘quvchining kasbiy tayyorgarligining rivojlanishi uchun uning kasbiy yo‘nalishi birinchi o‘rinda turadi, degan fikrdamiz. Aynan u insonning tanlangan kasbiga ega ekanligini anglab yetadi va insonning butun hayoti davomida kasbiy rivojlanishning bosqichma-bosqich shakllanishiga hissa qo‘shadi. Buning sababi shundaki, o‘quvchilarning kasbiy rivojlanishi jarayonida o‘rta kasb-hunar maktabdan boshlab, kasbiy yo‘nalish va o‘zini o‘zi belgilash, umumiy bilimlarga bo‘lish, birgalikda rivojlanib bir-birini to‘ldiradi.

Kasbiy rivojlanish jarayonini ko‘rib chiqishga juda ko‘p turli xil yondashuvlar uning tuzilishi haqida turli xil g‘oyalarni yaratishga yordam berdi.

O‘z asarlarida E.M.Borisova shaxsning motivatsion sohasini, kasbiy qobiliyatlarni, individual tipologik xususiyatlarni, shaxsning o‘zini o‘zi anglash yeomponentlarini va shaxsning ijtimoiy mavqeini kasbiy rivojlanishning eng muhim komponentlari sifatida ajratib ko‘rsatadi [4].

O.V.Padalko kasbiy o‘z taqdirini belgilashni tavsiflab, uning tuzilishidagi kognitiv, emotsional va xulq-atvor komponentlarga alohida e’tibor beradi. Kognitiv komponent shaxsning shaxsiy xususiyatlarini, emotsional komponent insonning motivlarini, qiziqishlarini, kasbiy faoliyatga munosabatini tavsiflaydi; xulq-atvor – kasbiy tanlov bo‘yicha qarorlar to‘plami [5].

Hozirgi vaqtda mavjud yondashuvlarga asoslanib, kasbiy rivojlanish tarkibida komponentlarning beshta asosiy guruhini aniqlash mumkin:

- kasbiy o‘zini o‘zi belgilash ishtirokchisining individual-shaxsiy fazilatlari;
- motivatsion-qadriyatli guruh;
- kasbiy rivojlanish ishtirokchisining o‘z kasbiy qobiliyatlarini baholash va kasb tanlashdagi faoliyati;
- kasbiy rivojlanishda ishtirokchining prognostik faoliyati;
- shaxsning ijtimoiy inklyuziyasi.

Insonning kasbga munosabati aniqlangan ijtimoiy vaziyat E.F.Zeer tomonidan asosiy mezon sifatida ajratilgan. Va bu mezonga muvofiq u quyidagi bosqichlarni belgilaydi: amorf variant, kasbiy tayyorgarlik, kasbiy moslashish, boshlang‘ich va o‘rta kasbiylashtirish va kasbiy mahorat [3].

Y.A.Klimov ijtimoiy vaziyatni ham mezon sifatida tanladi. U shaxsning kasbiy hayotining bosqichlariga quyidagi bo‘linishni asoslab berdi: boshlang‘ich bosqich; moslashuv bosqichi; internal faza; mahorat; avtoritet bosqichi; murabbiylik bosqichi [2].

Mezon tanlashda A.K.Markova fikricha, faqat shaxsning professionallik darajasi asosiy mezon bo‘lishi mumkin. Shunga ko‘ra, besh darajani ajratish mumkin: professionallikdan oldingi; professionallik; superprofessionallik; professionalmaslik (psevdoprofessionalizm); professionalizmdan keyin [6].

Kasbiy rivojlanishni davrlashtirishga yuqoridagi yondashuvlarni tahlil qilib, shuni ta’kidlash mumkinki, mutaxassis bo‘lish bosqichlarini aniqlash mezonlarini tanlashning o‘zgaruvchanligiga qaramay, turli mualliflar taxminan bir xil asosiy bosqichlarni va tasniflashda kichik farqlarni ajratib ko‘rsatishadi. Shu bilan birga, davriylashtirish nafaqat kasbiy rivojlanishda ishtirokchilarning yoshiga, balki mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatga va tanlangan kasbning mazmuniga, kasbiy mahorat darajasiga qarab amalga oshiriladi.

Kasbiy rivojlanish jarayonida quyidagi bir qator qarama-qarshiliklar yuzaga keladi:

- tashkilotlarda yuqori malakali mutaxassislarga bo‘lgan ehtiyoj va tez yo‘l bilan moddiy manfaatlarga erishishga qaratilgan yoshlarning individual xususiyatlari;
- muayyan kasbga moyillik va bozor sharoitida “omon qolish” zarurati va bu yoshlarni tanlagan ixtisosligini yuqori moddiy manfaat keltiradigan mutaxassislikka o‘zgartirishga majbur qiladi;
- ma’lum bir kasbni egallashga motivatsiyaning yuqori darajasi va buning uchun yoshning shaxsiy fazilatlari etarli emasligi;
- o‘quvchilarning motivatsiyasining past darajasi va uni muvaffaqiyatli o‘zlashtirish uchun individual qobiliyatlarning mavjudligi;
- kasb tanlashda motivatsiyaning yuqori darajasi va o‘qitish uchun imkoniyatlarning yetarli emasligi.

Ushbu qarama-qarshiliklarni tahlil qilib, kasbiy rivojlanishda yuzaga keladigan xavflarni shakllantirish mumkin: ijtimoiy (tashqi), kasbiy tanlovning jamiyat talablariga muvofiqligi darajasidan va psixologik (ichki), individual qobiliyatlarning tanlangan kasbga muvofiqligi darajasi bilan bog‘liq.

Zamonaviy psixologik-pedagogik adabiyotlarda kasbiy rivojlanish funksiyalarining ikkita guruhi ajralib turadi: birinchi guruh uni shaxs faoliyatining asosiy yo‘nalishlarini aks ettiruvchi jarayon sifatida tavsiflaydi, ikkinchisi esa bunday jarayonni boshqarish bilan bog‘liq.

Shunday qilib, ushbu masalada mavjud bo‘lgan yondashuvlardan kelib chiqib, biz bir tomondan, o‘quvchining kelajakdagi kasbiga shaxsiy munosabatiga asoslangan integratsiyalashgan konsepsiya sifatida kasbiy o‘zini o‘zi belgilashni ko‘rib chiqamiz, uni muvaffaqiyatli amalga oshirish faqat o‘z-o‘zidan amalga oshirilishi mumkin, bu bilim va motivatsiyaning yuqori darajasi va hayotning barcha bosqichlarida shakllanadi.

Boshqa tomondan, ijtimoiy va shaxsiy ahamiyatga ega bo‘lgan muammolarni hal qilish jarayoni sifatida (ta’lim shaxsiy manfaatlar va motivlarga asoslanadi, ijtimoiy xususiyatlar hisobga olinadi), kelajakdagi kasbni tanlash bo‘yicha qaror qabul qilish jarayoni, tanlangan yo‘nalish bo‘yicha qaror qabul qilish; kasbda shaxsni shakllantirishga qaratilgan qiziqish va motivlar ustunlik qiladigan obraz, turmush tarzini shakllantirish.

Kasbiy rivojlanish jarayonida o‘quvchilar o‘rtasida kasb tanlash bo‘yicha aniq yondashuvning yo‘qligi, shuningdek, ota-onalarning o‘z farzandlarining kasbiy tanlovi bo‘yicha fikri, ular o‘zlari tomonidan qo‘yiladigan asosiy xavflardir. Bu omillar o‘quvchilarda kasbiy rivojlanish jarayonini sekinlashtiradi.

Oliy ta’lim tashkilotlarida kasbiy tayyorgarlikni rivojlantirishning o‘ziga xos jihatlari talabalarga amaliy qo‘llash imkoniyatlarini taqdim etish, o‘qitishning innovatsion uslublarini joriy etish, mahalliy va xalqaro hamkorlikni rivojlantirish, xalqaro standartlarga muvofiqligini ta’minlash, o‘quvchilarni kasb-hunar ta’limi sohasidagi so‘nggi yangiliklardan xabardor qilish, va ularning kasbiy hayotida muvaffaqiyatga erishish uchun zarur ko'nikma va bilimlar bilan ta'minlash. Bu jihatlar talabalarni kasbiy sohada muvaffaqiyatli martabaga tayyorlash va kasbiy

sohaning sifati va rivojlanishini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega, bu esa pirovard natijada iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishga hissa qo'shadi.

Oliy ta’lim tashkilotlarida kasbiy tayyorgarlikni rivojlantirishda quyidagi tipik xususiyatlarni inobatga olgan holda ta’lim jarayonini tashkil etish maqsadlidir:

1. Oliy ta’limda amaliy mashg‘ulotlarning ahamiyati va uning talabalarni mehnatga tayyorlashi;

2. Ta’lim sifatini oshirish maqsadida kasb-hunar ta’limi muassasalarida o‘qitishning innovatsion uslublarini joriy etish;

3. Kasbiy ta’lim va kadrlar tayyorlash dasturlarini mahalliy va xalqaro hamkorlik asosida ishlab chiqish;

4. Oliy ta’lim muassasalari bitiruvchilarining kasbiy talablariga muvofiqligini ta’minlovchi sanoat va ishlab chiqaruvchi tashkilotlar tomonidan belgilangan standartlar asosida ta’lim berish;

5. Soha yangiliklari va yutuqlaridan muntazam ravishda xabardor bo‘lish orqali kasb-hunar maktabi o’quvchilari o‘zlari tanlagan sohadagi eng so‘nggi ishlanmalar va tendensiyalardan xabardor qilish.

Oliy ta’lim tashkilotlari mamlakatimizning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishida hal qiluvchi o‘rin tutadi. Oliy ta’lim tashkilotlarining amaliy ta’lim imkoniyatlari, innovatsion o‘qitish usullari, mahalliy va xalqaro hamkorlik kabi o‘ziga xos jihatlari o‘quvchilarni tanlagan kasblarida muvaffaqiyatli tayyorlashga yordam beradi. Bundan tashqari, professional standartlar hamda sanoat va ishlab chiqarish yangilanishlari bitiruvchilarning sanoat talablariga javob berishini va eng yangi bilim va ko'nikmalar bilan tayyorlanishini ta'minlaydi. Umuman olganda, kasb-hunar ta’limi jamiyatimiz hayotining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, xalqimiz yuksalishi va farovonligiga xizmat qiladi.

Shunday ekan, o‘quvchilarning yuqori sifatli ta’lim olishlari va ishchi kuchi talablariga tayyor bo‘lishlarini ta’minlash uchun kasbiy ta’lim va o‘qitish dasturlariga sarmoya kiritishni davom ettirish muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Чебышева В.В. Классификация профессий и профориентация // Вопросы психологии. - 1971. - № 4. - С. 143-148.

2. Климов Е.А. Психология профессионалного самоопределения. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. 512 с.

3. Зеер Э.Ф. Психология профессий: учебное пособие для студентов вузов. 2-е изд., перераб. доп. - М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. - 336 с.

4. Борисова Е.М. Профессиональное самоопределение: личностный аспект : дисс. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. - Москва, 1995. - 411 с.

5. Падалко О.В. Профессионалное самоопределение молодого специалиста с высшем образованием в современном российском. обществе. Автореферат к.эн. -М.: 1998.

6. Маркова А.К. Психология профессионализма. - М.: Знание, 1996. - 230 с.